

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Єскельчик С.

Українофіли: Світ українських патріотів другої половини ХІХ століття. – К., 2010. – 272 с.

Не так давно київське видавництво «КІС» порадувало шанувальників історії цікавим дослідженням знаного автора Сергія Єскельчика. Його книжку «Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» (Київ, 2008 р.) прочитали й осмислили майже всі, принаймні з мого оточення, навіть ті, чії тексти були далекими від запропонованої автором теми. Якщо йти за хронологічною канвою, то «Українофіли...» мали б з'явитися першими, хоча при ближчому знайомстві з ними, то воно так і було насправді, адже книжка ввібрала у себе цикл англomовних статей (усього сім), більшість яких писалися і готувалися до друку у 1990-х рр.

Як і годиться, книгу відкриває передмова, в якій автор доносить етимологію визначення українофілів, так, як із часом змінювалося від позитивного до негативного його змістове наповнення. Сам же автор схиляється до першого, а тому не бере його в лапки, що відразу налаштовує читача на серйозне прочитання тексту. А також знайомить свою аудиторію з обставинами, що посприяли стажуванню його, київського історика, у Мельбурні та з особистістю свого австралійського вчителя Марка Павлишина, голови Асоціації українців Австралії. Не обійдене увагою й результативне стажування в Канаді під керівництвом Івана-Павла Химки. Відверті біографічні деталі, як і спроба відрізнити радянську оцінку українофілів від тих підходів до їх вивчення, що С.Єскельчик отримав від західних студій, також налаштовують на уважне бачення проблеми творення української ідентичності. А якщо додати до названого й акуратне оформлення книжки, добрий переклад (Микола Климчук і Вікторія Наріжна), уміле редагування (Ярина Цимбал), то читання приносить інтелектуальну насолоду і задоволення.

С.Єскельчику вдалося об'єднати у книжці кілька сюжетів, кожному з яких присвячено цілий розділ, який колись був самостійним дослідженням. Спершу він вирішив з'ясувати, майже за Мішелем Фуко, роль тіла у формуванні національної ідеї. Якщо читач не знайомий із творчістю цього французького історика, то авторське звернення через тілесне до такої святої для кожного українського патріота теми здавалися б блюзнірством. Проте, ні. Пояснення автора, чому українським інтелектуалам ішлося про простір власного тіла, видається цілком обґрунтованим. Ось одне з них: каральні заходи та переслідування імперської влади спричинили відсутність будь-яких громадянських інституцій, через які можна було б формувати тогочасну національну культуру. Не маючи вибору, ті перебували в полоні імперських історіографічних концепцій, власні ще слід було

створити, а тому обмежувалися своїм помешканням, одягом, стравами, тілом. Приємне враження справляє й те, що автор знайомить свого читача, які з конструкцій він запозичував, аби відшукати смислові навантаження, комунікативні коди, зокрема називає таких відомих семіотиків, як Ролан Барт і Юрій Лотман, літературознавця Марка Павлишина та історика Еріка Гобсбаума. Аналізуючи одяг, зверталася увага на різні його варіанти – селянський, козацький, гетьманський, кожен з яких відбивав як соціальну, так і національну світоглядну складову зі спробою пояснювати звернення до них для «винайдення традицій» та дійти висновку, що функція перемогла знак, натомість перевага була віддана селянському одягу. Шкода, що автор мало зупинився на ставленні самого селянства до такого перевдягання, та й чиновників, хоча архівні матеріали мають достатньо курйозних свідчень про несприйняття ані першими, ані другими подібної моделі поведінки, яку С.Скельчик вдало назвав «грою».

Крім одягу детально розглянуто їжу й напої крізь призму їх символічного значення, а не як традиційну матеріальну культуру. Для цього залучалися церемонії, пов'язані з їжею, застільні промови і тости. У цій царині, як вміло підмічає автор, також були присутні кілька оцінок: їх символіка про належність до українства у 1890-х рр. змінилася на символ ненависного вірнопідданства престолу. Символізації зазнало й житло, та українська хата, яка надовго стала калькованим взірцем для зображення українського села та українства загалом. А що вже говорити про вуса, то їм від автора дісталось найбільше. І все ж, певну авторську іронію змінює досить потужний висновок, що зусилля українофілів заклали добрий підмурок у систему національної міфології, яка допомогла зберегти українство від поглинання імперською культурою. Проте не з усіма авторськими аргументами можна до кінця погодитися. Вразливим є переконання, що перевдягання у селянський, як національний, одяг було певною грою, на яку жандарми не реагували. Реагували! Адже, скажімо, Бориса Познанського було затримано уманським повітовим справником, а також порушено цілу справу, під час провадження якої допитували селян про його поведінку. І лише позиція київського губернатора Павла Гессена та вміння самого Б.Познанського вмотивовано, посилюючись на дворянське походження, себе захищати врятували його від арешту¹.

Не менш захоплюючим виявився і текст статті про Шевченкову могилу в Каневі, але не як про неї, а про те, як вона перетворювалася на національну святиню, чим зобов'язана знову ж таки українофілам. Ті, конструюючи національну ідею, були мудrimi людьми свого часу, адже вибирали для цього досить дієві символи, здатні об'єднати велику спільноту. Авторський аналіз будується на порівнянні ставлення різних народів до мавзолеїв і цвинтарів, творенні символіки ритуалів, на що чи не першим звернув увагу знову ж таки М.Фуко. Залучаються також і пам'ятні місця як такі, що сплітають до купи минуле й теперішнє та творять колективну пам'ять. Даючи відповідь, чому обрана була Шевченкова могила, а не, скажімо, Києво-Печерська лавра, С.Скельчик віднаходить відповідь – аби відмежуватися від Російської православної церкви, яка слугувала знаряддям російщення. Для цієї тези все ж годилося б вказати приклади, без яких вона виглядає як абстрактна конструкція. Натомість пояснення, чому такою святинею не стала Хортиця, видаються цілком умотивованими.

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф.442. – Оп.811. – Спр.91. – Арк.30, 165.

Третій розділ став свого роду маґнум опус книжки з огляду на роль і значення підручників у масовому формуванні історичних поглядів учнівської молоді ХІХ ст. Його знаковість очевидна з огляду на дискусії, що не припиняються сьогодні, про те, яким є і яким мав би бути ідеальний підручник з історії України. Уміння коротко й стисло, дотримуючись основної суті, сформулювати історичні концепції російських істориків, починаючи від Миколи Карамзіна, що ув'язували історію України з Росією, також справляє позитивне враження. До їх характеристики С.Ємельчик удався, аби зрозуміти, чому пануючу концепцію про «спільне історичне минуле» української і російської історії не сприйняли українські історики, і найперше Пантелеймон Куліш та Микола Костомаров. Серед аргументів – ігнорування першими нового розуміння націй і суверенітету та віддавання переваги династичним і територіальним підходам, що вже явно застарівали. Авторіві вдалося пояснити спільність наукових та імперських ідеологем підручників, творці яких практично так само, як і самодержавство, не визнавали націй та етнічної відмінності у східних слов'ян.

Значний інтерес становить і порушена автором проблема визначення чинників, котрі вплинули на формування в українських істориків відмінної від російської концепції історії. Серед них – українські народні пісні, які й для П.Куліша, і для М.Костомарова виявилися більш значущими, ніж підручники «устряловської», «кайдановської» чи «іловайської» історій, а також лекції тих професорів, які навчалися в Німеччині. Не остання роль належала й екскурсіям «в народ» та західним демократичним ідеям, котрі несли нові концепції свободи й нації, а також книжкам з української історії та художнім творам. Причому історик, відстежуючи формування світогляду українофілів, поділив їх на кілька поколінь і для кожного з них визначив ті тексти, що найбільше на них вплинули, аби вони усвідомили себе українцями.

Із логіки викладу випливає, що наступна частина тексту має бути присвячена термінологічним пошукам науковців, які також уже мають власну історію. Найперше авторіві йшлося про окреслення ними національного руху як такого, що мусить мати певні координати, серед яких історико-культурна складова, соціально-економічні зрушення, соціальне пробудження і мобільність, часові межі. Визначальним мотивом цього розділу став аналіз дискусії про історичні та неісторичні нації, початок якій поклав ще Георг Герель, а завершив Григорій Грабович (а чи завершив – це ще питання). Важливою характеристикою національного руху, на думку автора, є і його періодизація. Відштовхуючись від класичної на сьогодні схеми Мирослава Гроха про «малі» європейські нації, яка запанувала в історіографії у пізні 1960-ті рр., дослідник з'ясував, на яких етапах і чому та не збігалася з українськими реаліями. Крім Грохової схеми С.Ємельчик проаналізував федералістичну програму Михайла Драгоманова, яку замінила ідея незалежності української національної держави, а також звернувся до концепції географічного центру, яку на працював московський історик Володимир Фрейдзон наприкінці 1970-х рр. та яку «переклали» на український ґрунт Омелян Пріцак і Джон Решетар. Так само уважно представлено «соціальну» схему національного руху Івана Лисяка-Рудницького та відзначено її схожість із ленінською періодизацією визвольного руху в Росії. З усіх цих схем для подальшого аналізу С.Ємельчик уподобав одну, назвавши її добою федералізму, та присвятив їй п'ятий розділ своєї книжки. Для цього періоду він вказав такі хронологічні рамки: 1840–1880 рр. Подібну періодизацію автор пояснює характером європейської романтичної традиції, коли, дотримуючись

панслов'янзму, кирило-мефодіївські братчики збагатили її модерними ідеями федералізму. Утім останнім, попри назву розділу, С.Єсельчик усе ж приділив мало уваги, натомість досить повно продемонстрував, як висвітлювалася історія громадівського руху. І найперше тому, які визначення отримало це явище у західних істориків, котрі зауважили його культурно-просвітницьку спрямованість. Повний та проникливий аналіз драгоманівського федералізму компенсував два попередні «ліхтарики» цього розділу, який канадський історик завершив власною оцінкою довготривалої дискусії про постать Івана Франка та його трактування революції і нації. Щоправда, для переконливості своєї впевненості він звернувся вже до оцінки Пола Роберта Маґочія, котрий вважає, що І.Франко своєю багатогранною творчістю забезпечив культурну єдність України.

М.Драгоманову присвячені п'ятий і шостий розділи видання, які, на відміну від попередніх, уперше були видані не на Заході, а в Україні – у бурхливі роки «перебудови», коли спішно поверталися з забуття видатні діячі вітчизняної культури. Авторів йшлося про те, щоб з'ясувати, як широко розумілася ідея федералізму самим М.Драгомановим, безвідносно до державного устрою. А також звертається увага, і це особливо цікаво, як федералістична концепція мислителя змінювалася впродовж життя. Аби проаналізувати це, С.Єсельчик звернувся до понять централізації, децентралізації, деконцентрації, якими оперував М.Драгоманов. Що ж до значення його проекту «Вільна спілка», то достатньо було сказати, що її високо цінував німецький соціолог Макс Вебер. А от уже у сьомому розділі М.Драгоманов постає перед читачем як історик-критик методів історієписання Володимира Антоновича, чії тексти не надавалися до творення національних міфів, як і навмисне уникання оцінок ролі козацтва в історії України.

І на останок. Книжка Сергія Єсельчика виправдовує всі сподівання читача, залишаючись актуальною, адже детально знайомить з історіографічним західним доробком та вказує, наскільки українська історія XIX ст. була цікавою для світу. Виявилось, що український досвід унікальний, бо ж українським національним відродженням ми завдячуємо літераторам і найперше Тарасові Шевченку, як і те, що переважно селянське походження народу вплинуло на концепцію його нації. Причому, у Західній Україні воно не сприйняло консерватизм духівництва й висунуло нового лідера національного руху – інтелігенцію. До певної міри це видання має стати дидактичним і, напевно, саме цим керувалися видавці, роблячи книжку доступною до найширшого загалу споживачів історичних текстів. І ще варто вказати на деякі поняття та предмети, які радше через переклад сприяють деякій втраті історичної достовірності. Ідеться про означення грошової одиниці в Російській імперії. Не «карбованці» ходили, а рублі. До Канева з Києва можна було дістатися не за кілька, а за кільканадцять годин. Шкода, що автор не скористався статтею Олександра Русова, який вперше намагався з'ясувати походження терміна «українофільство» та встановити, чому і коли воно стало жупелом для російської влади і громадськості². Це звернення сприяло б децю ширшому розумінню побутування цього терміна наприкінці XIX – на початку XX ст.

² Русов А. Українофильство // Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – Санкт-Петербург, 1905. – С.59.